

“ҲИБАТУЛ-ҲАҚОЙИҚ”ДАГИ АЙРИМ ЎЗЛАШМАЛАР ХУСУСИДА

Лутфулла Синдоров Куролович, Жиззах давлат педагогика

Институти ўқитувчиси, ф.ф.ф.д. (PhD)

Аннотация

Мақолада Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» асаридаги баъзи ўзлашма сўзларнинг семалари, этимологияси ёритилган. «Ҳибатул-ҳақойиқ»даги ўзлашма қатламга оид лексик бирликлар қадимги туркий тил ва қарахонийлар даври ҳамда XIV аср манбаларида қўлланилган сўзлар билан қиёсий таҳлил қилинган.

Аннотация

В статье рассматривается этимология и семы некоторых заимствованных слов в произведении "Хибат аль-Хакаиқ" ("Подарок истин") Ахмада Югнаки.

Сделан сопоставительный анализ лексических единиц, относящихся к заимствованным словам в произведении "Хибат аль-Хакаиқ" с древним тюркским языком периода Караханидов, а также словами использованными в источниках XIV века.

Annotation

In this article semes and etymology of some derived words used in "Hibatul haqoyiq" by Ahmad Yugnakiy are expounded. Lexical items on the derived layer of words in "Hibatul haqoyiq" are comparatively analysed with old Turki language and the words of Karakhaniy period as well XIV century sources.

Таянч сўз ва иборалар: Аҳмад Югнакий, “Ҳибатул-ҳақойиқ”, ички манба, ташқи манба, арабча сўзлар, форсча сўзлар, синонимия, сема, лексема, лексик бирлик, қадимги туркий тил.

Ключевые слова и выражения: внутренний источник, внешний источник, арабские слова, персидские слова, лексическая единица, древний тюркский язык.

Key words and expressions: Ahmad Yugnaki, "Hibatul haqoyiq", inner sources arabic words, Persian words, synonoimy, sema, lexem e, lexical item, old Turkish language.

Ҳар бир тил сўз ясаш, уни янги маъноларда қўллаш каби ички имкониятларидан ташқари, ташқи омиллар таъсирида, яъни бошқа тиллардан

лисоний бирликларни қабул қилиш орқали ҳам ривожланиб, бойиб боради. Албатта, бу жараён муайян тил қонуниятлари асосида амалга ошади.

Жаҳонда ҳеч бир тил йўқки, унинг луғат таркиби фақат ўз сўзларидан ташкил топган бўлсин. Бошқа тиллардан олинган сўзлар ё ўша тилда ўз шаклини қандай бўлса, шундайлигича сақлайди ёки унинг лексик тизими, табиати, грамматик қурилиши, сўз ясалиши ва имло қоидаларига уйғунлашади¹.

Ўзбек тили луғат таркибининг бойишида ички имкониятлари муҳим манба ҳисобланади. Шунга қарамадан, дунёдаги ҳеч бир тил ўз ички имкониятларига таяниб иш кўрмаганидек, ўзбек тили учун ҳам фақат ўз сўзлари ва имкониятларигина кифоя қилмайди. Ўзбек тили сўз бойлигининг такомиллашувида ташқи манба ҳам сезиларли ўрин эгаллайди. Умуман, ҳар қандай тил соф ҳолда яшай олмайди². Бинобарин, турли тилларга мансуб халқларнинг ўзаро ҳамкорлиги, қўшничилик ва савдо-сотиқ алоқалари улар тилларининг тараққиёти, биринчи навбатда, лексикасига ўз таъсирини кўрсатиши табиий. Пировардида сўз алмашиш ва ўзлаштириш ҳолатлари юз беради. Ушбу жараён тарихий шароитларга боғлиқ тарзда турлича кечади. Ўзлашмалар лексик фонднинг шаклланиш ва ривожланиш жараёнини кузатишда ҳамда ўзга тилларнинг туркий тиллар, жумладан, ўзбек адабий тили ривожига ролини аниқлашда алоҳида ўрин тутаяди. Шу ўринда айтиш керакки, ўзбек тилига ўзлашмаларнинг кириб келишини қадимий манбалар луғат таркибини ўрганиш орқали билиб олиш мумкин. Жумладан, суғдча **ačun** сўзи Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-хақойиқ» асарида “дунё, борлиқ”, “ҳаёт” маъноларида келтирилган: *Bu ačun körärgä көrүmlük tashi*³; *Baqasiz erür bu ačun lazzati*. Термин илк мартаба Турфон матнларида “мавжудлик, борлиқ” семасида ифодаланган: *Önrä ajundaqi qilinč* – мавжудликдан олдинги фаолият (ДТС,74). “Тафсир”да сўзнинг **ajun** (4067), **ačun** фонетик вариантлари кўзга ташланади: *Tilärsizlär dunyāniñ bezäkini*

¹ Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбекадабий тили тарихи. -Т.: Ўқитувчи, 1995. –Б. 34.

² Бегматов Э. Ҳозирги ўзбекадабий тилининг лексик қатламлари. –Т.: ФАН, 1985. –Б. 103.

³ Мисоллар Қозоқбой Маҳмудовнинг “Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибатул-хақойиқ” асари ҳақида” китобида келтирилган матндан олинди (Тошкент: Фан, 1972).

ya'ni aʿunnī (3,2). “Муҳаббатнома”да **aʿun** (292аб), “Хусрав ва Ширин”да **ajun**(33б10) шакллари кузатилади. Ўрганилаётган манбада арабча **dunyā**, ўзлашмаси ҳам “борлиқ, дунё” семасини англатган: *Bu kün bar yarın yoq bu dunyā nāhi*. **Dunyā** ўзлашмаси “яқин бўлди, яқин жойда жойлашди” маъносини англатувчи **danā** феълидан ҳосил қилинган⁴.

Арабча **avval** сўзи тадқиқот объекти қилиб олинган асарда илк бор кўлланиб, «биринчи навбатда», «олдин» семаларини ифодалаган: *Ari zahri tatqu asaldin avval*. XIV аср Хоразм манбаларида қуйидаги маъноларда ифодаланган: «биринчи, дастлаб»: *Avval körüşkaniñ aytur* (Мн,291а11); «бошида»: *Tekmä fasl avvalında bir hadis keltürdük* (НФ,2а12); «бошқатдан, қайтадан»: *Şarbatni habib ilindän alib içtim daği umrni avvaldan hisāb etdim* (Г,121б11). Бу арабча сўз **avvalu** шаклига эга бўлиб, ўзбек тилига фатҳали ҳамзани а товушига алмаштириб, сўз охиридаги **u** унлисини ташлаб қабул қилинган: **avvalu** → **аввал**⁵.

Ёдномада «сиғиниш, топиниш» маъноси **ibadat** ўзлашмаси орқали ёритилган: *Ibadat riyā boldi*. **Ibadat** → **ибадат** «сиғинди», «сажда қилди» маъносини англатувчи **abāda** феълнинг I боб масдари бўлиб, «сиғиниш», «Оллоҳга қуллуқ қилиш» маъносини билдиради⁶.

Қисса луғат таркибида Худо томонидан Муҳаммад алайҳиссалом орқали юборилган охирги диний таълимотни англатган **islām** лексемаси даставвал «Ҳибатул-ҳақойиқ» достонида келтирилган: *Ĝarib erdi islām ĝarib boldi baz*. **islām** → **ислām** асли **salima** феълнинг «бўйсунди», «бош эгди» маъносини англатувчи IV боб шакли **islata** феълидан ҳосил қилинган масдар бўлиб, араб тилида «Оллоҳга итоат қилиш», мусулмон бўлиш, **al**

⁴Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III (форсча-тожикча, тожикча бирликлар ва улар билан ҳосилалар). -Т.: Университет, 2009.-Б.112.

⁵Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). -Т.: Университет, 2001. – Б. 9.

⁶Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). -Т.: Университет, 2001. – Б. 154.

артикли билан ишлатилганида эса, «ислом дини» маъносини англатади. Бу сўз ўзбек тилида эркак кишининг исми сифатида ҳам қўлланилади⁷.

«Эркин, хур» маъносини англатган **āzād** ўзлашмаси биринчи бор Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асарида ишлатилган: *Tōzū qul qilurlar azad özlärin*. XIV аср Хоразм ёдномаларида қуйидаги маъноларни билдирган: а) «эркин, хур»: *Xoja zanjir içindä qul āzād* (Г,148а2); б) «қулликдан озод этилган шахс»: *Taqi Abubakrnuñ āzādī bir erdi* (НФ,12612).

«Ҳибатул-ҳақойиқ» достонида «адолат» маъноси **dād** ўзлашмаси орқали ёритиб берилган: *Dad insaf tutar çin Anuširvaniy*. Лексема XIV аср Хоразм манбаларида қуйидаги семаларда келган: 1) «адолат»: *Ol çibçuq haq ta'ālā hazratindin dād tilägäy* (НФ,9367); 2) «фиғон, нола»: *Falak dādini alğay* (ХШ,11067). Бундан ташқари, ўрганилаётган ёдномда сўзнинг арабча **adl** синоними ҳам ишлатилган: *Āgār bolsa adliñ qatigliq māñä*. **Adl** лексемаси **ʔadl (un)** шаклига эга; “тўппа-тўғри шаклга эга бўлди” маъносини англатувчи **ʔadala** феълининг I боб масдари бўлиб, шу феълнинг “адолатли бўлди” кўчма маъноси асосида ҳосил қилинган⁸.

«Сир» тушунчасини ифодаловчи **rāz** ўзлашмаси дастлаб Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» асарида кузатилади: *Qatig kizlä rāzin kişi bilmäsün*. Лексема XIV асрда Хоразм ҳудудида битилган обидалар луғат таркибида ҳам айни семада кўзга ташланади: *Nišānsizdan xabarsiz ne degäy rāz* (Г,5а1).

Xuš ўзлашмаси илк марта Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибатул-ҳақойиқ” достонида “яхши, дуруст” маъносида келган: *Ārif raqs çiqarib etär xuš sama'*. Ушбу сўз XIV аср Хоразм манбаларида «қувонч»: *...Xuš içkil rāhnirayhān içindä* (Мн.,29467), “яхши, дуруст”: *Xuš aytti pardadār ewdä kişi yoq* (Г,156а3) маъноларида учрайди. Кези келганда айтиш лозимки, текширилаётган ўзлашма янги сўзлар ҳосил қилишда ҳам иштирок

⁷Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). -Т.: Университет, 2001. – Б. 175.

⁸Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). -Т.: Университет, 2001. – Б. 14-15.

килган: *Yürügil tilägil özüñ xuşluğın*. Бундан ташқари, обида тилида сўзнинг туркий **ezgü** синоними қўлланилган: *Qiliqlarda ezgü qiliq qoy (xoy) qiliq*.

Асардаги ўзлашма қатламга оид лексик бирликлар қадимги туркий тил ва қорахонийлар даври ҳамда XIV аср манбаларида қўлланилган сўзлар билан қиёсий таҳлил қилинганда шу нарса маълум бўлдики, аксарият истилоҳлар ўзининг туб маъносида учрайди, баъзиларида эса маъно кенгайиши ҳодисаси кузатилади.

“Хибатул ҳақойиқ” асосан панд-насихат мазмунда бўлганлиги учун унда диний тушунчаларни ифодаловчи форсий ва арабий сўзлар 20 фоизни ташкил этади. Шу билан бирга, ўша давр учун характерли бўлган тил ҳодисаларини кузатиш мумкин. Хуллас, бу асар орқали эски туркий тилдан эски ўзбек адабий тилига муҳим қадам қўйилганлигини, унинг Кошғардан Хуросонгача бўлган туркий элатлар тилини ўзида акс эттирганлиги ва ҳаммага манзур бўлганлигини билиб олиш мумкин.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

Г– Сайфи Сарайи. Гулистан бит –турки//Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. I-II. –Т.: Фан, 1966-1971.

ДТС – Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969. -676 с.

МК – Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. I-III. –Т.: Фан, 1960-1963.

Мн– Хоразми. Мухаббат-наме//Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. I-II. –Т.: Фан, 1966-1971.

НФ – Нахджул – фарадис//Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. I-II. –Т.: Фан, 1966-1971.

Тафсир– Боровков А. К. Лексика среднеазиатского тефсира XII- XIII вв. –М.: Изд-во восточной лит-ры, 1963.

XIII – Кутб. Хосрав и Ширин//Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. I-II. –Т.: Фан, 1966-1971.